

Tessedik Sámuel Főiskola  
Pedagógiai Főiskolai Kar  
Békéscsaba

Tartalomjegyzék

I. Bevezető	2
II. Községünk múltja	3
1. Ősidők	3
2. Tulajdoncseréltések	5
3. Pusztulás és felépülés	7
4. Dombegyházak telepítése	10
5. Dohánykerítészsors	11
6. Viharok	14
7. A XX. század küszöbén	15
III. Dombegyház a XX. században	16
1. Történelmi traumák	16
2. Felszabadulás után	21
3. Élet a Dombegyházban	24
4. Társadalmi és kulturális élet	26
IV. Értékeink	27
1. Természeti-földrajzi adottságok - a kunhalmok	27
2. Attila - hagyomány	29
3. Kultúrtörténeti emlékek	32
- Balsarati Vitus János	32
- Hollósy Kornélia	34
- Vörös László	36
- Weil Emil	36
- Nagy Zoltán	38
4. Népművészet	39
V. Befutó gondolatok	40
VI. Irodalomjegyzék	41
VII. Jegyzetek	44

*Dombegyház múltja és jelene*

dr. Erdmanné dr. Jenes Margit  
főiskolai docens

Gál Mónika  
főiskolai hallgató



2002.

## Tartalomjegyzék

I. Bevezető.....	2.
II. <i>Községünk múltja</i> .....	3.
1. Ősidők.....	3.
2. Tulajdonosváltások.....	5.
3. Pusztulás és felépülés.....	7.
4. Dombegyházak telepítése.....	10.
5. Dohánykertészsors.....	11.
6. Viharsarok.....	14.
7. A XX. század küszöbén.....	15.
III. <i>Dombegyház a XX. században</i> .....	16.
1. Történelmi traumák.....	16.
2. Felszabadulás után.....	21.
3. Élet a mai Dombegyházán.....	24.
4. Társadalmi- és kulturális élet napjainkban.....	26.
IV. <i>Értékeink</i> .....	27.
1. Természetföldrajzi adottságok - a kunhalmok.....	27.
2. Attila - hagyomány.....	29.
3. Kultúrtörténeti emlékek.....	32.
- Balsaráti Vitus János.....	32.
- Hollósy Kornélia.....	34.
- Vörös László.....	36.
- Weil Emil.....	36.
- Nagy Zoltán.....	38.
4. Népművészet.....	39.
V. <i>Befejező gondolatok</i> .....	40.
VI. <i>Irodalomjegyzék</i> .....	41.
VII. <i>Jegyzetek</i> .....	44.
VIII. <i>Mellékletek</i> .....	45.

## **I. Bevezető**

Szakdolgozatom témájaként szülőfalum, Dombegyház bemutatását választottam. Célom, hogy megismertessem községünk múltját és jelenét, hisz a lakóhely szeretete akkor válik teljessé, ha azt megismerjük. A helytörténetünkben való tájékozódás még jobban hozzásegít bennünket szűkebb pátriánk megismeréséhez és megismertetéséhez. Nagyon fontos mérföldkő a mindennapjainkban az, ha a múltunkat megbecsüljük, mert ez erőt ad a jelen és jövő nehézségeinek legyőzésében.

E feladat nagy helytörténeti kutatómunkát igényelt. Örvendetes, hogy viszonylag nagyszámú helytörténeti kiadvány jelent meg falunk életéről. A történelmi jellegű művek mellett régészeti, földrajzi, néprajzi, irodalmi, egészségügyi jellegű anyagokat gyűjtöttem. Kíváncsi voltam, hogy bizonyos történelmi korszakokban hogyan éltek az emberek. Milyen értékekkel dicsekedhet a falu. Hogyan élnek ma az emberek. A válaszokat keresve belemerültem a kutatásba.

### *Előljáróban néhány szót szülőfalumról:*

Dombegyház határmenti település, Battonyától mintegy 10 km-re fekszik, emellett Kisdombegyház és Kevermes határolja; Aradtól - a trianoni határral lezárt műúton - csupán 18 km választja el.

Legközelebbi határátkelőhely a Battonya - Torna, mely 15 km-re található. A gyulai határátkelőhely 49, a nagylaki pedig 51 km-re érhető el. Dombegyház Nagyközség Önkormányzata 1990 óta kezdeményezi a két ország közötti személyi fogalom lebonyolítására, nappali nyitva tartással működő határátkelőhely létesítését. Az önkormányzat minden évben - a jó szomszédkapcsolat ápolása érdekében - jelesebb ünnepnapjain 2-3 alkalommal nyitva

tartja az államhatárt. Romániai településekkel ápoljuk a kapcsolatot, testvértelepüléseink: Kisvarjas, Kisiratos és Nagyiratos.

*Honnan ered településünk elnevezése?*

Vannak akik azt mondják; a temploma dombra épült, és onnan. A kutatók közül néhányan abból indulnak ki, hogy régen magát a templomépületet is "egyház"-nak nevezték. Ezt bizonyítják a templomépületekről vett helynevek: Derekegyház, Dombegyház.

*Borovszky Samu* szerint a régi Dombegyház középkori település volt; neve után ítélve egyházas hely. Elnevezését onnan kaphatta, hogy temploma dombra épült.

*Maday Pál* ezt az érvet nem tartja elég meggyőzőnek. Tény viszont, hogy az első írott emlék a faluról 1446-ból maradt fenn, amikor Dombeghaz-nak nevezték.

*Községünk címere* alapjelképeket foglal magába, ízléses, "beszélő" címer. A címerpajzs kettős osztású, egymástól jól elkülöníthető szakaszra bontható: egy középkori és egy újkori szakaszra. A középkori jelkép a dombon épült templom. Az újkori jelkép a három dohánylevél fűzőtüvel átszúrva. Utalva arra, hogy az újkori telepesek dohánykertészek voltak. A címerpajzs alakja a Marczibányi család címerpajzsát formázza. (1. sz. melléklet)

## **II. Községünk múltja**

### **1. Ősidők...**

A régi Dombegyház, a mai Marczibányi - Dombegyháztól kissé északra, a Lonovics József főispán birtokán feküdt. Északon Kupa, nyugaton Tompa, délen Kinged, Vizes, keleten Nagy - Iratos falvakkal volt határos.

Bizonyos források szerint, itt már a kőkorszakban embert élt.

Borovszky ezt írja monográfiájában:

"Nevezetesebb őskori telepek a Tisza mentén: Hód-Mező-Vásárhely, Szerb-Keresztur, Török-Kanizsa és Csóka. A Maros mentén: Pécska, Nagylak, Csanád és Makó. Azonban nemcsak a folyóparton találunk ilyen telepeket, hanem bentebb a síkságon is. Így a Marostól északra elterülő síkságon: Alberti, Dál és Domb-egyháza ... községek határai mutatnak ilyen kőkorszaki telepeket."

A vízrajzi és talajviszonyok szinte ősidők óta lehetővé tették itt az ember letelepedését. Hogy a terület régtől, az emberi történelem hajnalkorától fogva lakott volt, arról nemcsak az írás betűi, hanem régészeti leletek, maradványok szólnak.

1927. júliusában *rézkori* (Kr. e. 3 évezred) leleteket találtak a községben, mely egyetlen sírból került elő egy ház udvarából (réz kés, edénytöredék).

1943. márciusában végzett ásatás során pedig *szarmatakori* leletek (Kr. u. 4. század első fele) kerültek elő.

*Római korból* származó leletek is kerültek elő e területről. Domb-egyház északnyugati határán húzódó Cigányka-ér partján vályogvetés közben nemcsak római kerámiákat találtak, hanem Diocletianus korából származó 17 db ezüstpénzt is. Móra Ferenc szerint itt húzódhatott a határ Dácia földjeként ismert terület és a portyázó népek földje között. Valószínűnek látszik, hogy ezen a vidéken egy határőr település állott, és erre vezetett az út Aquincum felé a Maros völgyéből.

Olyan leletfeltárássra is sor került vidékünkön, mely alapján arra lehet következtetni, hogy a terület az *Árpád-korban* is lakott volt. Községünkben az ún. Attila-halomnál, Balku Dénes nyugalmazott

főispán földjén templomrom került a felszínre. A téglaméretekből ítélve a templomot az Árpád-kor legelején építhették.

Érdemes megemlíteni azt a leletet, melyet a Trianoni csatona ásásakor találtak. A földmunka érintette a község déli kijárata közelében található temetőt, mely Móra Ferenc szerint bizánci keresztény vallású, földműveléssel foglalkozó bolgár falu lehetett.

## 2. Tulajdonosváltások

Levéltári adatok szerint az itteni magyarok Csanád ispán jobbágiai voltak, később valami Istvánfi nevű családot uraltak, s közben említést tettek arról is, hogy az aradi káptalan is volt gazdájuk.

Első írott emlékünk a faluról 1446-ból maradt fenn, amikor Dombeghaz-nak hívták. Ekkor a toronyi uradalomhoz tartozott, a Szekcsői Herczegek és Héderváriak pereskedtek birtokáért. 1453-ban Botos György eladta Hunyadi Jánosnak, mint a kerekegyházi uradalom egy részét. Mátyás király alatt szintén Hunyadi birtok maradt és a lippai várhoz tartozott. 1463-ban Mátyás, özvegy édesanyja (Szilágyi Erzsébet) udvartartására kihalítja a lippai uradalomból, az ekkor még Arad megyéhez tartozó falut.

"Mi, Mátyás, Isten kegyelméből Magyarország, Dalmácia, Horvátország stb. királya jelen oklevelünk révén emlékezetül adjuk mindenkinek, akit illet, hogy mi nem csupán ama gyermeki szeretet és jóakarát által, melyet igen kedves anyánk, a kiváló Erzsébet úrnő iránt tanúsítunk, hanem inkább ama megfontolástól vezettetve, hogy királyi tisztségünkről, udvarának állapotáról és fenntartásáról ő a leghasznosabban gondoskodhassék, teljességgel Arad megyében fekvő Dombegyház... királyi birtokok felét, amelyek most békésen kezünkön vannak és Lippa várunkhoz tartoznak..."<sup>2</sup>

Néhány hónap múlva azonban mást gondolt a király, erre enged következtetni, hogy 1463. aug. 9-én Szilágyi Erzsébet az aradi káptalan előtt tiltakozását fejezte ki Dombegyház eladományozása ellen. Hiábavaló volt Szilágyi Erzsébet tiltakozása, mert a király csakugyan eladományozta a falut. Jaksics István és Demeter tulajdonába került a nagylaki uradalommal együtt, melyhez ettől fogva a falu tartozott. Így került aztán Csanád vármegyébe.

"A dokumentumok tanulsága szerint, a Jaksicsok telhetetlenek lehettek, mert sokat pörösködtek a Vizesfalú földesurával, a Dóczi családdal."<sup>3</sup>

Jaksics Péter, dombegyházi jobbágyait felfegyverezte és különböző önkényeskedéseket hajtott velük végre. Elhajtotta özv. Dócziné ménesét. Másik esetben erőszakkal elvette vizesi és iratosi birtokait. 1498. júniusában a királynak vizsgálatot kellett elrendelni, mert a dombegyházi jobbágyok a vizesi határnak azt a részét, mely a Vadborsos és Esővilág halmok közt feküdt, erőszakosan elfoglalták, s több mint 1000 forint kárt okoztak Dócziéknak. Az ebből keletkezett per sokáig húzódott.

Még be sem fejeződött a per, Jaksics Demeter és Péter újabb hatalmaskodással tetézte a helyzetet. 1505 nyarán azt parancsolták jobbágyaiknak, hogy szent Miklós püspök fából faragott képét - mely Iratos falu alatt állott, s mutatta a vizes - iratosi határt - Vizes határában állítsák fel. Így akarták Iratos falujához kapcsolni az addig Vizeshez tartozó Esővilág, Almateleke, Borsosalmateleke és Sásosszerteleke pusztákat. A hatalmaskodásban Dombegyházáról a Jaksics családnak 57 jobbágya vett részt. A meglehetősen nagy helységnek a 16. század első évei-

ben mintegy 250-300 lakosa lehetett, s ezek nevük alapján (Fodor, Gál, Nagy, Szabó) egytől-egyig magyarok voltak.

A pereskedés kimenetelét sajnos nem ismerjük, annyi bizonyos, hogy az ügyben 1517. decemberében a király perújítást rendelt el, s a peres felek megidőzésére az aradi káptalant küldi ki.

### 3. Pusztulás és felépülés

A térséget a történelem viharai nem kerülték el. Első ízben a mohácsi vész után (1529) után érte tragédia a falut. A török sereg végigdúlta az Alföld déli részét, mindenütt rabolt, gyújtogatott és foglyokat gyűjtött. Dombegyházán tökéletes munkát végzett Bali bég: teljesen kirabolta, majd felgyújtotta.

Valószínű, hogy ekkor teljesen elpusztult, de utána csakhamar benépesedhetett, mert az 1552. évi török hadjárat alkalmával 8-ra olvadt le házainak száma, mely korábban 50-60 házat számlált.

Úgy látszik, hogy a lakosok hamar kiheverték a török idők veszteségeit, mert 1557-ben a török defterdár már 32 házat számlált a faluban. Ez évben Kasztellánfi Kristóf kapott királyi adománylevelet a falura, valószínűleg azonban, hogy csak egy részére, mert a másik részét 1558. júliusában Ferdinánd, Forgách Imrének, s általa Gaál Andrásnak adományozta. A két földesúr azonban a maga részét 1559-ben eladta a Kasztellánfi családnak, s így az egész falu ennek a famíliának a kezére került. A község azonban nemcsak az új földesúrának, hanem Bornemissza Benedeknek is adózott, aki alig egy évet töltött kapitányként a gyulai vár élén. E rövid idő alatt erőszakosságával, gátlástalan rablásaival tette hírhedtté és rettegetté nevét:

" Bornemissza Benedek erőszakosan elvett tőlünk 44 köből búzát, 28 köből árpát, rendkívüli adó fejében 16 forintot. Kicsikart még különböző alkalommal 4 köből árpát, s 4 szekér szénát, amellet a várhoz fahordásra heteken át 4 kocsit kellett adniuk."<sup>4</sup>

1562-ben meghalt Kasztellánfi Kristóf, s örökösök hiányában Dombegyház a koronára szállott. Azonban nem sokáig maradt a király kezén, mert 1563-ban az egész falut az elhunyt unokatestvéreinek, Kasztellánfi Lászlónak és Péternek, valamint Annának adományozta. Ám amikor az egri káptalan be akarta őket iktatni, a Jaksics lányok (Erzsébet, Anna, Margit) a többi rokonok nevében is ellentmondtak. A Kasztellánfiak csak azután birtokolhatták hivatalosan is a községet, miután a három özvegyet készpénzzel kielégítették.

A gyulai vár (1566) bukását követően a törökök miatt, majd az 1596-os tatárjárás teljesen megsemmisítette a falut. E pusztítás volt a legsérelmesebb, pusztá lett belőle, s elhagyottan hevert sokáig.

"1632-ben Paisgyártó Mihály és Körösi Pál kapják az Arad vármegyében Nagy - Iratos, Dombegyház, Kurta - Fejéregyház és Fülperék pusztá birtokokat."<sup>5</sup>

1650-ben pedig III. Ferdinánd király Danéczius Jánosnak adományozta, akit ellentmondás nélkül be is iktattak.

A hatalmas területek elnéptelenedése, pusztává válása minimálisra csökkentette a törökök jövedelmét. E tényezők arra kényszerítették a török vezetőket, hogy megindítsák az úratelepítést. A török telepítési akció fontosságára utal, hogy szultáni parancs inti az erdélyi fejedelmet (Rákóczi György) a telepítés elősegítésére. Az ez irányú török munkálatok sikerrel jártak.

"Paisgyártó Mihály elhalálása után Rákóczi György a borojenői Tisza családnak 400 forintért adta a dombegyházi határ felét, a másik része továbbra is a Körösieké maradt."<sup>6</sup>

Paisgyártó azonban végrendeletet hagyott hátra és örököseinek Váradi Nagy Mihálynét (Tóth Ilonát) és gyermekeit tette meg. Váradi Nagyné ekkor megalkudott a Tisza családdal és 400 forintért megvette saját örökségét. Ezután, arra kérte a fejedelmet, hogy adományozza neki a kérdéses részt. Rákóczi erre hajlandónak mutatkozott, de oly feltétellel, ha az özvegy előbb a fejedelmi kincstárba befizet neki 150 tallért. Így 1652-ben zálog címén odaadományozta neki Dombegyház és Nagyratos felét.

Dombegyház határát nem sokáig élvezhették az örökösök, mert 1686. évi török hadjárat során ismét pusztá lett. Az irattár dokumentumai is pusztaközségként emlegetik ez időben. A lakosok az úri kastély körül várszerűen és összefüggően, egymáshoz ragasztva állítják fel épületeiket. Mint pusztá fordul elő az 1700. évi püspöki birtokösszeírásban.

1725-ben Edlspacher Zsigmond német főúr kapta királyi adományként a területet, ő aztán bérbe adta e pusztát, melynek nevét az idegen ajkú környékbeli lakosok Dumegyház-ra fordították. A birtok határainak megállapítása sok pert és vizsgálatot vont maga után, mígnem Mária Terézia 1775-ben - Edlspacher elhalálása után - örököseinek új adománylevelet állított ki Dombegyházra. A 18. század végén az örökösök is bérbe adták a pusztát.

A II. József - féle népszámlálás (1784) tájékoztat a Csanád megyéhez tartozó helységekről. A ma Békés megyéhez tartozó község akkor, mint pusztá volt, 100 főn aluli népességgel. Lélek-

szám szerinti nagyságrendben: 82 fővel Kovácsháza, utána Dombegyház következett.

#### 4. Dombegyházak telepítése

1800. szeptember 3-án a dombegyházi határ tulajdonában változás állott be. A török uralom alatt elnéptelenedett terület ekkor *Marczibányi család* birtokába került, és ide Marczibányi - Dombegyház néven falut telepítettek. E falut a nép - minthogy ez évben született a földesúr (Marczibányi Márton) Lívius nevű fia - Lévésnek elkeresztelte.

E pusztából vásárolt *Bánhidya Albert*, Arad megyei alispán birtokot, és azon létesített telepet, amely Bánhidya Dombegyház nevet viselte. *Régent Lajos* is itt szerzett birtokot, és a kisebb telep Régent Dombegyház nevet kapta. A *Dulovits család* telepét Dulovits Dombegyház néven tartották nyilván. Ez utóbbi 3 telep nem volt hosszú életű.

A Marczibányi - vagyis a mai - Dombegyház, Mattencloid Dombegyház (a mai Kisdombegyház) és Református - Dombegyház (a mai Magyardombegyház) egymástól 1-1 kilométernyire fekvő községek, csekély határukkal hatalmas magánföldbirtokok közé ékelődtek.

Ezek a községek nem nagy kiterjedésűek voltak. Dokumentumokból (Szabó Ferenc: Békés megye helységeinek utcanévei a múlt század közepén, 36. oldal) ismerjük, hogy a 19. század közepén a három Dombegyház csupán néhány utcából állt. Református - Dombegyháznak Nagy utcája, Temető utcája és Malom utcája volt. A Marczibányi - Dombegyházán a Kurticsi Nagy utca

és a Kis utca mellé épültek a házak, a Bánhidy- Dombegyháznak pedig egy utcája volt, a Zöld utca.

Pesty Frigyes kezdeményezésére a Helytartótanács 1864-ben adott utasítást az akkori Magyarország összes helységének, hogy gyűjtsék össze a határukban ismert földrajzi neveket és a hozzájuk fűződő hagyományokat. A szempontokat ő maga állította össze, és ennek alapján készültek a kérdőívek, melyeket a községeknek megküldtek. A jelentésben a három Dombegyház adatairól szerezhetünk ismereteket (2. sz. melléklet).

### **5. Dohánykertészsors**

"A 18. század második felében és a 19. század első felében a Tisza jobb partján főként Csanád és Békés megye szárazabb térségein kezdődött a dohánytermesztés, a dohánykertészek telepítése."<sup>7</sup>

A dohánykertész - telepítés nagy szerepet játszott a török kiűzése után gazdátlaná lett és az idők folyamán a kincstár tulajdonába került hatalmas puszták benépesítésében is. A telepítést a kincstár szervezte, vagy valamelyik nagybérelő. A telepek kezdetben nem voltak önállóak. A dohánykertészek hosszú ideig megtartották városi illetőségüket, a kertészetet ideiglenes szállásnak tekintették, végső letelepedésre a 18. század második felében került sor.

A napóleoni háborúk és az amerikai dohánybehozatalt akadályozó kontinentális zárlat jelentősen fellendítette a magyarországi dohánytermelést. A gyéren lakott Csanád-Békés-Arad megyében újabb kertészfalvak alakultak ki. Szervezett telepítés eredményeként születtek meg többnyire földesúri birtokon, sok helyen mind-

járt szabályos utcaszerű faluként. A jelenlegi Dombegyház nagyközség dohánykertész telepek egyesítésével jött létre. A településen a közelmúltig hagyománya volt a dohánytermesztésnek. Valószínűsíthető, hogy a 3. sz. mellékletben olvasható népmonda is ebből az időből származik.

A telepítéseknek igen jelentős társadalmi és szociális következményei lettek. A telepésekben felébresztették a "talpalatnyi föld" birtoklásának illúzióját, annak reményét, hogy egy idő után önálló birtokocskával rendelkeznek majd.

"A túlhajtott telepítéspolitika közvetlen hatása a magánföldbirtoknak és a kincstárnak egyaránt édes gyümölcsöt érlelt; munkaerőbőséget teremtett, a munkaerőt helyhez kötötte, s így bármikor rendelkezésre állt, s ezzel egyidejűleg a földnélküli nincstelenek nagy táborát megosztotta azzal, hogy sokak előtt felvillantotta a földhöz jutás reményét."<sup>8</sup>

Községünkben a népszaporodás elképesztő arányt mutat: míg 1880-ban a lakosok száma 854 fő volt, 1890-re viszont 3225 főre növekedett. A Viharsarok az ország legsűrűbben lakott területét képviselte az 1800-as évek végére.

A növekvő feudális terhek azonban egyre fokozottabban kiszolgáltatották a lakókat a földesuraiknak, hiszen a jobbágyfelszabadítás idején hátrányba kerültek, mert mint majorsági földek művelői nem juthattak földtulajdonhoz.

A kertészekre nézve a bizonytalanság, a megtorlások és önkényeskedések mellett már maga a dohánytermesztés is igen bizonytalan kimenetelű volt. A növény rendkívül munkaigényes, és emellett nagyon érzékeny az időjárás szeszélyeinek is.

Az 1849-es év beköszöntése sem hozott gyökeres változást. Az elkeseredett lakosság sérelmeiket beadványokban gyűjti össze, melyben egyre elkeseredettebb hang csendül ki. A kérések közül az egyre határozottabb földigény domborodik ki, mely együtt járt volna az állandósítással. A kevermesi, dombiratosi és dombegyházi lakosok együttesen az országgyűléshez fordulva kérvényükben azt sérelmezik, hogy ők semmi tulajdonnal nem rendelkeznek. A másféléves szabadság ideje alatt egyetlen olyan törvény sem született, mely megoldotta volna a majorsági zsellérek, s egyben a kertészek problémáit. Az 1851-ben kihirdetett állami dohánymonopólium a sorsukat is megpecsételte. A dohánykertészet leáldozása után az uradalmak sok helyen feloszlatták a kertészközségeket, de teljesen nem szüntették meg a dohánykertészetet, inkább arra törekedtek, hogy bérlettel és örökváltság fizetésével végleg helyhez kössék a telepeseket, s állandó falvakká formálják a ritka népsűrűségű Dél-alföld valamennyi települését.

A megszűnt dohánykertészszerűség helyében a dohánytermelők új csoportja lépett: ők lettek az uradalmi feleskertészek. Ők nem cselédbérért, hanem komencióért és a termés feléért dolgoztak. Nem voltak folyamatos szolgálatra kötelezve, dohányos munkájuk mellett más munkát is folyamatosan elvállaltak. Átmenetet képeztek a mezőgazdasági részmunkások és az állandó gazdasági cselédség között.

"A dombegyházi parasztnak 1874-ig egy talpalatnyi saját földjük sem volt. A Marczibányi örökösök 1874-ben kezdtek eladni háztelkeket, meg pár száz holdat."9 Ezeket azonban a dombegyházak nemigen bírták megvenni, inkább más községekben lakó módosabb, tehetősebb gazdák vásárolták belőle. Pécskai és más

lakhelyű, volt szabad parasztok vették meg a földet. Így a tulajdonképpeni első dombegyházi földfogalók nem is voltak dombegyháziak.

## 6. Viharsarok

Dombegyházi őslakosok csak 1906-ban jutottak először földhöz. Ekkor parcellázták fel Ypsilanti herceg vizes birtokát, melyből több dombegyházi lakos részletfizetéses törlesztéssel 2-5 hold körüli földet vásárolt, a birtok nagyobbik részét pedig a nagyiratosi és nagyvarjasi parasztgazdák vásárolták meg. A két holdasok továbbra is az uradalmak zselléreiként éltek.

"A birtokmegosztás, vagyis a családok (márpedig igen nagy családok éltek erre, hét-nyolc gyerekekkel) megélhetését jelentő munkalehetőség nem biztosította a lakosság újratermelődésének sem egzisztenciális, sem egészségügyi feltételeit. Mindez nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy Magyarországnak ezen tájékán, főként Békés és Csongrád megyében olyan társadalmi - politikai forrponok alakulhattak ki, melyek együttesen a Viharsarok elnevezést kapták."<sup>10</sup>

A Viharsarok nemzeti történelmünk egyik sajátos szimbóluma, melynek tartalmát, jelentését a munkásság és szegényparasztság évtizedeken át folytatott harcai, osztályküzdelsei alakították ki.

A dombegyháziak ebben a viharsarki övezetben nap, mint nap tapasztalva a megélhetési gondokat egyre elégedetlenebbé váltak és egyre gyakoribbak lettek a szegényparaszti megmozdulások.

Az agrárszocialista mozgalmak esetében emberek százezreinek közvetlen napi megélhetéséről, kenyéréről volt szó. Miután pedig a vitatkozás szintjét már régen túlhaladta, az osztálytársadalom leg-

égetőbb kérdésévé fejlődött. 1891. nyarán a nagyrészt szlovák lakta Csorvástól a színmagyar Dombegyházáig a legkülönbözőbb formákban nyilvánult meg a forrongás. A Viharsarok népének forradalmi lendülete a század végére kialakult gazdasági és társadalmi viszonyok következménye volt.

### **7. A XX. század küszöbén**

A község fejlődése a 19. század végén felgyorsult. A szaporodó cselédházak mindinkább faluképet kölcsönöztek a településnek.

A következő anekdota humorral oldja fel azt a nehéz erőfeszítést, amit a lakosok községük civilizálódása érdekében tettek:

Az 1800-as évek legvégén kezdeményezték, hogy összefogással építsenek templomot. A tárgyalások azonban nem vezettek eredményre. Ezért a legnépesebb község, Marczibányi-Dombegyház egyedül kezdi a templom felépítését. Meg is építi, ám harangra már nem jutott pénz. Ekkor az építők ismét összehívták a három községi bírót, hogy vállalják a harang költségeit. Az volt az érv, ha a községek nem is tekintették a templomépítést magukénak, legalább a harang költségeit adják össze, hisz a harangszót a másik két község lakossága is hallja, tehát az mindenkié. Megegyezni azonban ebben a kérdésben sem sikerült, így a templomépítő község vette meg a harangot is. Mielőtt azonban az új harangot megszólaltatták volna, községüket kötélkordonnal vették körül, hogy azt mások ne hallhassák.

Nyilvánvaló, hogy a közös építkezés egyik legnagyobb akadályát az jelentette, hogy a másik Dombegyház református volt.

Községben a most említett egyetlen római katolikus templom, műemlék jellegű épület (4.sz. melléklet). Krivinai Lonovics József, Csanád vármegye volt főispánjának áldozatkészségéből épült 1885-ben.

"Az első iskolát 1895-ben Dombegyház község építette. Tanítójának neve is ismert: Rajki Mihály."<sup>11</sup>1924-ben a régi községházát átalakítják iskolának, és még ugyanebben az évben a Klebelsberg Kunó vezérelte VKM (Vallás és Közoktatásügyi Minisztérium) támogatásával egy új iskola is megépült az Aradi úton. Dombegyház első óvodáját Jakabffy István birtokos létesítette 1893-ban, vezetője Szekerke Róza nevű óvónő.

### **III. Dombegyház a XX. században**

#### **1. Történelmi traumák**

Az I. világháború eseményei éreztették hatásukat e kis viharsarki falu életében is. A háború Dombegyház férfilakosságát sem kerülte el. Nagyközségünk központjában található az I. világháború áldozatainak állított emlékmű. (4.sz. melléklet)

1918-ban kirobbant az őszi rózsás forradalom, mely ezen a tájon minden községben felszínre hozta az addig elnyomott erőket. Községünkben is, mint általában mindenütt a forradalom kitörése meglepetésszerűen érte a községet. A helyzet nyomasztó volt, a kedélyek nyugtalanok voltak, de akik legsötétebben látták a helyzetet, azok sem gondoltak olyan forradalomra, mely fosztogatással és egyéb életveszélyes bűncselekményekkel van telítve. Alig jött a híre, hogy a szomszédos Kevermes községben fosztogatnak és rabolnak, november 2-án községünkben is izgatott volt a hangulat, a nép csoportosulni kezdett. Főleg suhancokból, lá-

nyokból és asszonyokból álló tömeg berontott Steinberger Sámuel és Stern Antal üzleteibe, ahonnan az árukat széthordták, a fosztogatás csak akkor hagyott alább, mikor megjelentek a csendőrök. Másnap a heti piacon a nép tömegesen gyülekezett. Betörték Raschofszi Józsefnének a piactéren lévő üzletébe. A piactéren a négy főből álló járőr vezetője oszlásra szólította fel a tömeget, ám a fosztogatás tovább folyt, mire a csendőrség lőtt. Az incidensnek 3 áldozata és néhány sebesültje lett. A lövések után a fosztogató tömeg, s az egész piaci nép szétszéledt, a piactér kiürült. A csendőrség viszont félt attól, hogy a fosztogatók mögött hazatért fegyveres katonák állnak, s a lövés után alig egy óra múlva községünkben kivonult a csendőrség. Ezt megtudván a nép, újból megkezdte a fosztogatást.

"A községi előljáróság nem tudta megakadályozni a rablást, ezért segítséget kért Aradtól, ahonnan autókon mintegy harmincnegyven főből álló nemzetőrség érkezett Dombegyházra."<sup>12</sup>

Hamarosan megalakult a dombegyházi nemzetőrség 60 főből álló legénységgel. A nemzetőrség tagjai napi 10 korona díjazást kaptak a magyar királyi állampénztárból.

November 9-én a hazatérő katonák kívánságára megalakították a népjóléti bizottságot, melybe a 3-3 fő került a birtokos osztályból, a kispapokból, az iparosokból, a kereskedőkből és a szegényebb földművesekből. Hivatása az volt e bizottságnak, hogy a hazatért katonákat fogadja, étellemezésüket, s a nép jogos igényét kielégítse.

Kun Béláék hatalma rövid ideig tartott. A tanácsköztársaság megbukott. az országba bevonultak a román seregek. A kommuniz-

mus uralma Dombegyházán azonnal véget ért, amit a román katonai megszállás jelentkezett.

Az 1920-ban aláírt trianoni békeszerződés Magyarországot a háborúban vesztes államok között is a leghátrányosabb helyzetbe hozta a szomszédos államok javára. "A trianoni békekötés nemcsak területeinket, gazdasági lehetőségeinket és magyarjaink millióit vette el, hanem erőszakosan kettévágta a nemzetté válásunk folyamatát."<sup>13</sup> Az egész magyar népre alkalmazta a kollektív bűnösség vádját, megbélyegezte a magyarságot.

Trianon előtt Dombegyház a községtől 18 km-re lévő Arad város vonzaskörzetébe tartozott, minden idegszálával ahhoz kötődött. A trianoni határ sajnos kettévágta az egyazon nemzethez tartozást, pedig a történelmi múlt, a nyelv, a kultúra, de még a családi és rokoni szálak is összekötötték a politikai határok által szétszakított magyarságot.

Községünket a határrendezés sajnálatosan érintette. Érdekeségségkénét említem meg, hogy a határ közelében lebontott Vizesi malom tégláiból építették fel 1923-ban a falu központjában a Községházát (4. sz. melléklet) és mellett a két orvosi szolgálati lakást.

Az 1920-as évek után Magyarország gazdaságföldrajza vonzaskörzeteket, vonzásterületeket alakított ki. Így a Dél-alföldi településhálózat orosházi alkörzet vonzásterületéhez tartozott Dombegyház. Községünk a periférikus határmenti településekhez tartozott. Sajnálatos módon az akkori gazdaságpolitika nem tartotta fontosnak ezen települések fejlesztését. Elsősorban a fővárost,

megyeszékhelyeket és járási központokat fejlesztették, kevés pénz csordogált a határmenti települések fejlesztésére.

Joó Imre forrásértékű munkája (Joó Imre: Csanád - Arad - Torontál vármegyék 10 évi népmozgalmi adatai, Makó, 1931, 50. old.) hűen tükrözi a korabeli helyzetet.

Az 1920-as népszámlálási adatok szerint a község lakossága 5554 fő (Magyardombegyházával együtt), területe 12867 kataszteri hold. A lakosságból belterületen lakik: 3034 fő, külterületen: 2524. A szociális infrastruktúrát egy községi alkalmazásban álló és két magánpraxist folytató orvos, a helyben lakó szülésznő és a község által fizetett három szülésznő, valamint a gyógyszertár jelenti, a legközelebbi kórház Makón (58 km) található.

A községben van:

- 5 ártézi- és egy Norton kút
- 9 kocsmá
- 784 lakóház, 1327 lakrészszel

Az 1935. évi statisztikai kimutatás szerint a község nagybirtokosai a következők: Bíró Albertné, Jakabffy-család, Lonovics László, Mattencloit Eugénia, Nyéki Ilona, Takácsy Sándor és társai.

A Nyéki - kastély a mai napig áll, a kastélypark Dombegyház közigazgatása alá tartozik, egy Kft. bérlő. A parkban található kastély a megye déli részének legszebb romantikus stílusú építménye, mely 1880 körül épült. Nagyságára jellemző, hogy csak a szobák száma 16. Külső méretei: 60 m hosszú, 15 m széles, két-szintes épület. Utolsó tulajdonosa - az imént említett - Nyéki Ilona volt. Az 1900-as években élte fénykorát a kastély, amikor még

nagy kiterjedésű parkja és ún. Hattyús tava is volt. A kastély megközelíthető a Dombegyházról Kunágota felé vezető úton, Kisdombegyház előtt balra, egy jó minőségű bekötőúton.

Az említett nagybirtokosokon kívül mintegy húsz gazdának volt 100 hold földön felüli birtoka községünk területén. A nagybirtokosok, ha különböző módon és mértékben, de hozzájárultak a települések fejlődéséhez. Érdekükben állt, hogy saját és főként olcsó munkaerővel és munkaerő - utánpótlással rendelkezzenek. Ezért a parasztokat, hogy magukhoz kötve függőségbe hozzák cselédportákhoz, és ún. cselédházakhoz, tanyákhoz juttatták. Ezek a tanyák olyan helyi formációkat hoztak létre, amelyekben az együttélésnek nagyon kemény és kegyetlen szabályai alakultak ki. Az akkori életkörülményeket ma már elviselhetetlennek tartjuk. "A zsúfoltság nemcsak egészségtelen volt, hanem a veszekedések és torzsalkodások melegágya is. Az asszonyok szinte naponta közelharcot vívtak egymással a gyerekek, a főzés, vagy a kenyér sütése miatt."<sup>14</sup> Nemcsak az élet volt küzdelmes, hanem a munka is nehéz volt, gondoljuk csak az aratásra.

Néhány helyi földbirtokos a cselédek megalázását természetesnek vélte. Volt olyan uraság, aki nem engedte, hogy abból a kútból igyanak, amelyikből ők isznak, ezért több kilométert kellett gyalogolni, hogy ivóvizet kapjanak.

A felszabadulás előtt 11 magánkézben lévő üzlet bonyolította Dombegyház kereskedelmi életét; a helybeli kereskedelem 70 % - a zsidó kereskedők kezén volt.

A zsidókat később deportálták, üzleteiket és otthonaikat kifosztották. A koncentrációs táborokba hurcolt zsidók túlnyomó többsége soha többé nem tért vissza.

Községünk területére 1944. szeptemberében ért el a háború.

"A II. világháborút közvetlenül és közvetve egyaránt megszenvedték a dombegyháziak. Közvetlenül a besorozott férfiak és azok családjai, közvetve a lakosság."<sup>15</sup>

A hadműveleti napló bejegyzése szerint a Battonya - Dombegyház - Kevermes vonalra vonult vissza a második magyar tartalék-hadtest és öt harckocsi kilövésével visszavert egy Battonya elfoglalásáért indított szovjet támadást. Dombegyházát csupán néhány belövés érte. A hátráló magyar alakulatok és az előrenyomuló szovjet csapatok katonái "csak átvonultak" a településen. A község átvészelte a háborút. Gazdasági veszteségei azonban nagyok voltak, a harcoló alakulatoknak, - akár a magyar csapatoknak, akár a szovjet csapatoknak - lovakra volt szükségük. Jobb esetben kifizették az állat árát, persze a pénzzel a gazda nem sokat tudott kezdeni, hiszen neki a ló kellett a gazdálkodáshoz.

1944. szeptember végén bevonultak a szovjet csapatok. A nagybirtokosok szinte kivétel nélkül már korábban összezsomagoltak és elmenekültek. A kastélyok üresen maradtak. Elszabadultak az indulatok, sok dombegyházi ember, volt cseléd, valósággal meghorhanta a kúriákat. Elemi erővel tört felszínre az évezredes feudális elnyomás során felgyülemlett keserűség.

A II. világháborúban elesett 145 fő hősi halott tiszteletére 1992-ben avatták fel községünkben az emlékművet. (4. sz. melléklet)

## 2. Felszabadulás után

Mindhárom község 1944. október 6-án szabadult fel.

1944 végén megalakult a Földosztó Bizottság; új élet kezdődött a felszabadult Dombegyházán. "A dokumentumok szerint 4637 kataszteri hold földet kapott 959 család és 480 nincstelen jutott általában 800 négyszögölnyi házhelyhez."<sup>16</sup> A régi uradalmi épületeket lebontották, s az így nyert építőanyagból alig néhány év alatt, több mint 290 családi ház épült fel.

Az *Állami Gazdaság* 1949-ben alakult, mely ekkor, mintegy 800 embert foglalkoztatott. 1954-ben elnyerte az Élüzem kitüntetését.

"A dombegyházi Állami Gazdaság komoly összegeket költ a dolgozók szolgálati lakásaira. A telepeken lévő szolgálati lakások minden igényt kielégítenek. Minden lakás összkomfortos és ezenkívül el vannak látva a háztáji gazdálkodás céljára szolgáló épületekkel is."<sup>17</sup> Az eredmények növekedésével a gazdaság dolgozóinak keresete is megfelelően emelkedett, s az életszínvonal emelkedése maga után vonta a kulturális igények emelkedését is. A nyári idénybe kirándulásokat szerveztek a gyulai várfüldőbe, valamint a szegedi Szabadtéri Játékok előadásaira. A gazdaság gondoskodott a telepen lakó dolgozókról.

1957-ben a községet négy *termelőszövetkezet* működött. Később egy termelőszövetkezet, a Petőfi Mezőgazdasági szövetkezet fogta össze a kissetkezeteket és "három falu egy Tsz" jelszó alatt vált igen fejlett gépparkkal és agrotechnikával rendelkező nagyüzemmé, mely mindvégig, s az átalakulás ellenére napjainkig is meghatározza a falu életét. Amilyen gazdag volt a szövetkezet, olyan gazdaggá vált a település! - mondták akkoriban, mert jelentős támogatással segítette a falu infrastruktúrájának kialakítását.

A falut 1948-tól rendszeres *autóbuszjárat* köti össze a környező falvakkal. 1951-ben a mezőhegyesi cukorgyár kisvasútját átépítették, s attól kezdve rendszeres *vonatközlekedés* volt Battonya és Lökösháza felé is (1976-ban megszűnt). 1952-ben épült ki a településen a *villanyhálózat*. A lakosság rádióval való ellátottsága az 1960-as évek elején eléri tetőfokát. Szinte minden család rendelkezik *rádióval*, de sok a több készülékkel *rendelkező család is*. *1954-ben 214 rádióelőfizetője volt a községnek. A tv - készülékkel való ellátottság 1965-ben válik kiterjedtebbé.*

1960-ig nem volt a községnek művelődési otthon jellegű intézménye. Ekkor azonban zömmel saját, és tsz- társadalmi erőből, ill. kisebb állami támogatással megépült az új intézmény. Itt alakítottak ki könyvtárat ill. szélesvásznú filmszínházat. A művelődési otthon színes és gazdag programokat rendezett az 1960-as években (könyv- és fotókiállítások, tanfolyamok, bálók szervezése)

1970-ben a Népköztársaság Elnöki Tanácsa határozatával Dombegyház, Kisdombegyház, Magyardombegyház községeket *Közös Tanácsú Községgé szervezték*. A '70-as évek közepén a település nagyközségi rangot kapott. A rendszerváltás után a három Dombegyház ismét önálló közigazgatási rangot kapott.

"Dombegyház község gyarapodását jelzik az egyre-másra felhúzott új családi házak. Ezek nagyobbak és egészségesebbek, mint a községre még most is jellemző kicsiny, nyeregtetős épületek. Persze ezek az egyformán piciny házak még mindig jobban ille- nek a tájba, mint az 1970-es évek közepén felépített lakótelep."<sup>18</sup>

Községünkben 1984- 87-ig két igen nagy és jelentős infrastruktú- rális beruházásra került sor: a vízműépítésre és a földgázbeve-

zetésre. 1990-ig megépült egy modern tornacsarnok, egy mintaszerű könyvtár, gyógyszertár. Erre az időszakra esik az intézmények korszerűsítése, felújítása, szolgálati lakások megépítése, mintegy 3,5 km hosszú kerékpárút, járdás létesítése.

### **3. Élet a mai Dombegyházán**

Dombegyház belterülete: 422 hektár, külterülete 5375 hektár. Lakóinak száma (2001-ben): 2447 fő.

Községünk lakossága 1870 és 1983 között növekedett az 1949. évi népszámlálást - ekkor volt a falu a legnépesebb - alapul véve, viszont csökken. (5. sz. melléklet)

Dombegyház nem a növekvő létszámú települések közé tartozik. Sajnos folytatódik az az évek óta tartó tendencia, mely a lakosság számának folyamatos csökkenésében nyilvánul meg. A halálozások és eltávozások számát nem kompenzálja a születések és a beköltözések száma. A csökkenő tendencia legfőbb okai: - természetes fogyás (halálozás és élveszületés közti különbség), - a tényleges fogyás (odaköltözők és elköltözők számának különbsége).

A lakosság létszámának a csökkenésében számos tényező játszott szerepet. A téveszesítés idején többen hátátfordítottak a földnek, elmentek a városokba, iparba dolgozni. Megszűntek a nagycsaládok. Jelenleg a község gazdálkodó egységeiben adott létszámú és meghatározott szakképesítéssel rendelkező munkaerőre van szükség, mely alapvetően meghatározza a munkalehetőséget. A fiatalok 90 %-ánál jövőbeni alternatíva az, hogy itt hagyják a falut, városba mennek, mert lehetőségeiket ebben a megoldásban látják.

A település határai igen jó termőképességűek, növénytermesztésen kívül, takarmánytermesztésre épül a sertés- és szarvasmarha-tenyésztés, melynek itt hagyományai vannak. Legfontosabb termelőüzem a Petőfi Mezőgazdasági Szövetkezet, mely közel 200 fő részére biztosít munkalehetőséget. További munkáltatók: Önkormányzat, takarékszövetkezet, postahivatal, gyógyszertár, állatpatika, helyi vállalkozók köre.

Az ipartelepítés feltételei adottak, mert vannak üresen álló épületek, melyek korábban a termelőszövetkezet melléküzemágainak telephelyei voltak. Ezek az épületek jelenleg kihasználatlanok, befektetőkre várnak.

Községünknek vasúti fővonala nincs, két legközelebbi vasútállomás Battonya vagy Lökösháza. A településen van víz, gáz, telefonhálózat, kábeltelevíziós rendszer. A burkolt, pormentesített utak aránya 36,3%.

A kommunális szilárd hulladéklerakó 4 éve kezdte meg működését, amikor a szervezett szemétszállítást az önkormányzat megkezdte.

Az *Egészségházban* kapott helyet a két háziorvosi szolgálat, a védőnői- és a fogorvosi szolgálat, mely három település fogorvosi teendőit látja el.

A statisztikai adatok szerint az idősek a településen egyre nagyobb számban növekednek. Nagy feladat elé állította a Nagyközségi Önkormányzatot, az egyedül maradt idős, magányos emberek problémája. Ennek megoldására jött létre a Gondozási Központ, mely magába foglalja nemcsak a bentlakó idősök gondozását, hanem a házi gondozást, az idősek klubjába bejáró időseket is.

Az óvodák és általános iskolák száma egy. Az általános iskola (6. sz. melléklet) Dombegyház, Kisdombegyház, Magyardombegyház közösen Intézményirányító Társulás formájában működik. "Az a tárgyi és környezeti feltételrendszer, amelynek keretei között ma is folyik az oktatás, hosszú évtizedek alatt alakult ki. Méltánytalan és igazságtalan volna, ha a jelen folyamatairól szólva elhagynánk olyan fontos momentumokat, mint a klebelsbergi népiskolai koncepció, s a létező szocializmus éveiben a helyi tanács és a termelőszövetkezet összefogása hat új tanterem és a tornacsarnok ügyében." <sup>19</sup>

#### **4. Társadalmi- és kulturális élet napjainkban**

Rendkívül szép *könyvtárral* dicsekedhet községünk, melyet Echkler Dezső tervezett, aki Makovecz Imre építészeti stílusának követője. Az épület központi részét a csúcsban végződő kupola teszi tetszetősé és falusi viszonylatban újszerűvé. Az épület belső terét igen sok faszervezetű elem természetes hatásával teszi otthonossá.

A *Művelődési Ház* évente három - négy alkalommal kiállításokat rendez.

A községben a *Napsugár Nyugdíjas Klub* 70 klubtag számára biztosít kulturális szórakozási lehetőséget.

A *Nagycsaládosok Egyesületének* rendezvényei nemcsak a nagycsaládosok, hanem az itt élő emberek kikapcsolódását, igényeit szolgálják.

A *Taekwon-do Sport Egyesülete* 3 éve működik, melynek eredményes munkáját tükrözik a versenyeken elért előkelő helyezések.

A *makettező klub* működésének rövid ideje alatt szintén szép eredményeket értek el, több értékes díjat tudhatnak magukénak. A község elfogadja mindazt, amit hírnevének öregbítése érdekében tesznek, valamint minden évben látnivalót kínálnak a község lakosainak kiállításaiikkal. Az országos elismertség, melyet az ország különböző pontján megrendezett versenyek kapcsán szereztek, büszke lehet a község e csapatra.

Közel 5 éve alakult a *Vadásztársaság*, melyen belül lehetőség van bérvadászatra, apró vadakra és őzre a vadászati idényben, az érvényben lévő törvények szerint.

#### **IV. Értékeink...**

##### **1. Természetföldrajzi adottságok - a kunhalmok**

Már a település nevében is felfedezhető a dombra, halomra való utalás, mely sejteti azt a tájat, ami jellemző volt egykor e vidékre. Ilyen évezredes emlékek hordozói a kunhalmok, melyek Dombegyház környékére különösen jellemzőek voltak gyakoriságukkal és alakjukkal egyaránt.

"Ti vagytok a mi katedrálisaink!" - Illyés Gyula nevezte így a kunhalmokat, vagy más néven kurgánokat, az alföldi táj sajátos antropogán formakincseit. Olyan 5-10 m magas, 20-51 m átmérőjű, kúp vagy félgömb alakú képződmények, melyek legtöbbször víz mellett, de vízmentes helyen kerülnek el, s nagy százalékban temetkezőhelyek, sírdombok, ör- vagy határhalmok.

Az eddigi kutatások alapján elfogadható az a megállapítás, mely szerint a kunhalmok ember által épített, legrégebbi kultúrtörténeti emlékeink, i.e. 4000- 3000-tól. Több kor telepedett rá, amelyet az ásatások során előbukkant településrétegek is bizonyítanak.

Jókai Mór utazásai során ezen a vidéken is megfordult, őt is meg-  
ragadták a halmok. Az utazás élményeiről szól a következő idé-  
zet:

"A dombegyházi hun halmoknál, mik szabályos távolságban  
emelkednek előttünk a láthatáron, eltűnődünk: mik lehettek azok  
hajdan? Ördombok-e, harcos előőrsök vigyázó helye? Vagy áldo-  
zathalmok, miket vitéz dédapáink ősisstenüknek áldoztak? Vagy  
tán csaták holttesteiből rakták azokat, s behantolták fölül szépen:  
nagy csatának kellett volna annak lenni.

Ha azok a halmok beszélni, mi pedig hallgatni tudnánk..."<sup>20</sup>

Községünkben különleges és egyedülálló a pávaszemszerű kun-  
halomrendszer, közepén az Attila-halommal, mely a legendák  
szerint a hun vezér feltételezett temetkezési helye. A  
halomcsoport gyakorlatilag két egymástól eltolt ellipszis alakzathoz  
állt, s az eddig fellelhető irodalmak, térképek alapján, több mint 20  
kunhalomból állhatott, melyek közül a mai Dombegyház közigaz-  
gatási területén kb. 13 halom-, vagy halomhely található.

Dombegyház Nagyközség Önkormányzata 1997-ben védetté nyil-  
vánította a település közigazgatási határán belüli kunhalmokat.  
Nevezetesen:

*Védetté nyilvánított halmok:* Attila halom, Kriptáj-halom, Vizesi -  
halom, Marczibányi - halom, Új Erdő Halom, Priorán halom, Hár-  
mas - határ halom (7. sz. melléklet)

*Egyéb halomhelyek:* Dombegyház halom, Hármashatár halom,  
Négyeshatár halom, Glaz halom, Csárda halom, Attila II. halom.

Sajnos az újkeletű, ma használatos térképek nem jelzik a kun-  
halmokat. A régi térképek az 1800-as évek elejétől 1939-ig, - nem  
mindig a teljesség igényével, de - jelzik a halmokat, éppen úgy,

mint egy települést, fasort, folyót vagy más egyéb értéket, amelyek az alföldi tájat jellemzik.

Az elmúlt évtizedekben a kunhalmok száma az oktan pusztítások nyomán jelentősen csökkent. Felmérések során megállapították, hogy Békés megyében nem található egyetlen ép halom sem, melyhez valamilyen céllal nem nyúltak volna hozzá. Sokszor okozója volt a tudatlanság, a tájékozatlanság, ami nem csoda, hiszen az oktatás semmilyen szintjén nem foglalkoztak velük. Ha semmit sem csinálunk velük, felhagyunk szántásukkal, bolygatásukkal, már gazdagabbak vagyunk; nemcsak anyagilag, hanem ami fontos, az ősi örökségünk megmaradásával, több ezer éves kultúra megőrzésével.

Szelekovszky László szerint: "Ezek az évezredes szemtanúk alázattal túriki, ami történik velük, s várják jobb sorsukat, várják, hogy megbékéljen velük az ember, s egyszer talán értékrendjükben lesznek besorolva oda, ahová igazán valók. Meg kell tenni mindent a megmentésükért, hisz az alföldi táj egyetlen díszei, hegyei, piramisai."<sup>21</sup>

## **2. Attila - hagyomány:**

Dombegyházán napjainkban is él az Attila- hagyomány. A már említett Attila-halom (mely a pávaszemszerű kunhalomrendszer közepén található) a legendák szerint a hun vezért feltételezett temetkezési helye.

Történészek állítása szerint ez a vidék a népvándorlás kora óta az átvonuló népek egyik fő gócpontja lehetett. A Maros - törmelékűpja az adatok és a következtetési lehetőségek szerint a népvándorlás korában évszázadokon keresztül központi, királyi-vezéri

települési terület volt ill. lehetett. Egyes legendák alapján azt feltételezik, hogy a nagy hun király, Attila fapalotás székvárosa is ezen a területen volt, sőt azt is tudni vélik, hogy Attilát Dombegyházán temették el.

"Nem tudjuk akad-e ma valamennyire is tájékozott ember, akinek képzeletét ne lobbantaná fel Attilának, a nagy hun királynak története, vagy ha úgy tetszik a legendája."<sup>22</sup>

A dombegyházi Attila- halom legendáját Radnai Mikes gyűjtötte össze. Radnait ösztönözte az a szó- és írásbeli hagyomány, mely szerint Attila Engaddiban (Enyeden) született, Zeleméren nevelkedett és Dombegyházán temették el. Ez a hagyomány több, mint egy évezreden át élt a népben, míg végül 1700 táján írásban is megfogalmazták.

Írásos források - az Attila - hagyomány több szerző tollából is megjelent:

A dombegyházi Attila-hagyomány ismert első írásos rögzítését *Losontzi István: Hármás Kis Tükör* c. Pozsonyban, 1773-ban kiadott, nemesi főiskolai tankönyvében találhatjuk.

Ketskemény Károly dombegyházi nyugalmazott iskolaigazgató birtokában levő, 1849-ben Pesten kiadott (Losontzi István) *Hármás kis tükör* III. részének 8. oldalán a következő szöveget találjuk:

"Attila meghalt... 454 esztendőben, 50 éves korában, midőn éppen lakodalmát tartaná Hildegundával, az frankok király lányával. Eltemetve a dombegyházi (Tsanád vármegye) hun halom alá, teste arany, ezüst és vas koporsóba tétevéen."

A könyv I. része 97. oldalán, ahol Csanád vármegye tárgyalását fejezi be ez áll: "Ezen megyében... van Dombegyháza, Attila sírjával."

A Hármaskis-tükör-nek a dombegyházi Attila-hagyományra vonatkozó feljegyzésének értékét, mintegy kútfő jellegét nyilvánvalóan különféleképpen lehet értékelni. Kétségtelen azonban, hogy egy létező, ősi hagyomány hiteles megőrzője és mint ilyen témakörünk szempontjából igen értékes dokumentum.

*Réső Ensel Sándor: "Attila sírja" c. 1864-ben kiadott könyvének 15. oldalán a következőket olvashatjuk:*

"Attila eltemetésének helye is vitatott. Egyesek közlése szerint a Csanád megyei Dombegyházán lenne eltemetve. Így nyilatkozik többek között Losontzi István Kis Tükörjében, de állításának forrását, szerzőjét nem jelzi."

*Csallány Gábor: "Attila székhelye és sírja Szentes határában Dómáton" c. 1900-ban, Szentesen megjelent könyvének 54. oldalán így ír: "... Kézai szerint Attilát Tárnok völgyében temették. Más krónikák a dunántúli Keveházát, a tiszántúli Dombegyházát tartják Attila temetőjének..."*

*Ifj. Palugyai Imre: "Békés, Csanád, Csongrád és Hont vármegyék leírása" c. 1855-ben, Pesten kiadott művének 150. oldalán olvashatjuk: "...hogypedig őrá e hely környéke Atelcum - Attila közének hivatott legyen, kétsége nem szenved, sőt mi több, eltemetése is a Gyula területére eső dombegyházi síkságon történnek lenni tartatik.*

Attila sírjának földrajzi helymegjelölése körüli vita teljesen eldöntetlen, rejtély maradt. Radnai Mikes amatőr régész kutatásait, következtetéseit a tudományos közvélemény csaknem egyöntetűen

elutasítja; hisz minden álláspont csak feltevés, hipotézis marad, igazsága ugyanis csak annak lesz, aki megtalálja Attila sírját.

### 3. Kultúrtörténeti emlékek

Alig van az országban még egy olyan község, amelynek művelődéstörténetét olyan személyiségek fémjelzik, mint Dombegyházét. A község emléktáblával, helytörténeti tanulmányok támogatásával emlékezik meg róluk.

#### Balsaráti Vitus János (1529-1575)

"Balsaráti Vitus János Alsó- Pannóniának Erdély közvetlen közelében lévő, a Maros és Körös folyóktól közbezárt vidéken született, ott, ahol mindenféle élelem könnyen és bőséggel terem, amely nevezetes lakosainak emberségéről, igazságosságáról, derékségéről, mindenféle munkára serény készségéről, egy nem ismeretlen városban, amely nevét: Dombegyház, a kiemelkedő dombon épült templomáról nyerte."<sup>23</sup>

Apja Vitus Lukács volt, ki a Jaksics család Temesvár vidékén lévő Nagylak nevű várát őrizte és védte. 3 hónapos korában a várost vad és barbár török támadás érte, melyben szüleit elvesztette. A támadás során a lakosokat részben foglyul ejtették, részben kegyetlenül lemészárolták; a házakat felgyújtották. Csodával határos módon a kis János túlélte a szörnyű támadást, s árva lévén nagybátyja Fodor Ferenc vette magához, hogy felnevelje. Fölserdülve, önként használta a Balsaráti nevet, arról a helységről (Balsarát), ahol nevelkedett. Nevelésének anyagi gondját a vár tulajdonosnője: Jaksics Péterné (Anna) vállalta magára. Tanulmányait Gyulán, Endrődön majd Nagybányán végezte. Kopácsi Istvánt - nagy-

bányai tanárt - a sárospataki iskolába helyezték, ahova magával vitte Jánost. Itt latin és görög nyelvet tanított. A sárospataki tanári kar felfigyelt Vitus kiemelkedő tehetségére. Ajánlották Perényi Gábor nádornak, ki az időben a sárospataki vár és uradalom birtokosa, valamint az iskola fenntartója volt. A nádor kiküldte őt Wittenbergbe, ahol a filozófiai tudományok doktora lett. Ezután a padovai egyetemen elsajátította az orvosi tudományokat és orvosdoktor lett. Egy ideig V. Pál pápa udvari orvosaként működött. Olaszországban feltűnt, mint humanista költő, verseit latin nyelven írta. 1560-ban hívta haza patrónusa - Perényi Gábor - mivel a hosszas háborúk kísérőjeként dühöngött a pestis, képzett hadisebészek viszont hiányoztak. Vitus gondolkodás nélkül otthagyta a jól jövedelmező állását és tudóstársait. János a nádor háziorvosa lett, s mint ilyen irányította az ország egészségügyi szolgálatát. Később Sárospatakon a református gyülekezet lelkészeként tevékenykedett, valamint a tanárkodás és orvoslás feladatait is ellátta. Leghíresebb művét sokáig őrizte a sárospataki könyvtár kéziratára, kár, hogy elveszett. "A magyar Chilurgia, azaz a seb gyógyításainak mesterségeiről írt négy könyvek" eltűnése ugyanis szinte pótolhatatlan veszteség, mind a betegség korabeli diagnosztizálása, mind a gyógy módok leírása szempontjából. Sok mindent tisztázhatna számunkra a 16. század sajátos gondolkodásmódjára, népi szokásrendszerére vonatkozóan, hiszen ekkor a sötét babonák sűrű köde vette körül a mindennapi életet. A boszorkánypercek, babonás hiedelmek, sajátos gyógyítási módok, kuruzslások világában Balsaráti Vitus könyve kiváló tudománytörténeti alapot adhatna annak a reális értékeléséhez, hogy milyen szintet képviselt az orvostudomány.

Korai halála országszerte mély megdöbbenést keltett. Költőtársait siratóversek írására készítette.

"Balsaráti hazafiségának kiemelkedően adta tanújelét, mikor tiszteletreméltó és anyagiakban is jó állását hazájának első hívószavára otthagya, hogy sebből vérző népének segítséget adjon."<sup>24</sup> Szülőfaluja emlékét méltón őrzi, Balsaráti Vitus emléktábla az Általános Iskola falán található.

### Hollósy Kornélia (1827- 1890)

Hollósy Kornélia, aki pályáját 1846-ban kezdte, és 1862-ben köszönt le a Nemzeti Színház színpadáról.

A kor szokása volt a művésznöket verssel köszönteni. Bizonyoságul Hollósy Kornélia népszerűségének Arany János versét (1857. május 1.) idézem:

"Egy nép lakik, túl a tengeren,  
 Hol délre lejt az Alpok alja,  
 Hol fűszeres völgy, rónaság  
 Az erdős Appenint uralja;  
 Hajdan dicső nemzet, ma rab,  
 S hogy lánca csörgéseit ne hallja  
 Énekkal űzi bús nesztét  
 S az ércigát enyhíti dalja.  
 Óh! hát dalolj nekünk..."<sup>25</sup>

Két éves vidéki hangversenykörút után, hogy férjének és fiának éljen, Dombegyházra költözött. Az európai fővárosok, zenei fellegvárak és ragyogó nagyvárosi színházak után a világvégére, Dombegyházára költözött. A tapshoz, ünnepléshez szokott mű-

vésznök boldog volt a falusi élet csendjében is. Szívesen beszélgetett a munkásnéppel, segítette a szegényeket, gyógyszerrel látta el a betegeket. A régi Lonovics kúra a község közelében állt. A fehérre meszelt, klasszicista stílusú házat még Marczibányi István építette. Körülötte tágas park, hatalmas fákkal, cserjékkel. A kúria közelében állt a régi konyha és a gazdasági épületek (magtár, kocsiszín, parádés istálló, továbbá ló-, ökör- és tehénistálló), 1906-ban elkészült az új Lonovics kastély. A bástyákkal, tornyokkal ékesített kastély igen látványos volt. Házuk a vendégszeretet, a társas élet hajléka volt. A régi magyar vendégjárás és vendéglátás hagyománya teljes elevenességgel virult a Lonovics családnál. Férjét - Lonovics Józsefet - 1879-ben Csanád megye főispánjának választották. Kornélia tevékenyen részt vett a közéletben: a Vöröskereszt megyei fiókjának elnöke volt, tagokat toborzott, hangversenyeket, műkedvelő színelőadásokat rendezett. Legnagyobb érdeme a magyar opera felvirágoztatása. A szabadságharc idején dalaival lelkesít, az önkényuralom éveiben a nemzeti érzés és hazaszeretet ébrentartója. Egy influenzajárvány azonban végzett vele, 1890. februárjában hunyt el. Nagy részvét mellett temették el. Aradról és Makóról különvonatot indítottak Battonyára, ahonnan ötven lovas kocsival szállították át a temetésre érkezőket.

A Kripta halom onnan kapta újkori nevét, hogy a Lonovics család sírboltot - kriptát építettek rá az 1800-as évek elején. A kriptába 1942-ig temettek, de a halottak nyugalma sajnos csak 1945-ig tartott, mert attól kezdve fokozatosan kezdték szétszedni a kápolnát, a halottakat sem kímélve, akiknek csontjait gyalázatos módon a környéken szétszórták, a kápolnát kifosztották, megsemmisí-

tették. A Lonovics-család utolsó leszármazottja dr. Bisztray Tamásné Csáky Kornélia a lerombolt és meggyalázott családi kápolnát újraépítette a visszakapott földbirtokon. A kápolna az ún. Kriptáj - kunhalom megcsonkított része előtt épült, mely az előbb említett Lonovics család temetkezési helye volt. A Patay László festőművész készítette freskón az építtető Szent Kornéliának ajánlja fel az építményt. Az 1997-ben megtartott kápolna-avató egyszerre jelképe a családi és közös emlékezésnek, és a rendszerváltás utáni kárpótlás sorsfordító eseményének. Hollósy Kornélia tiszteletére állított emléktábla (1980) a Közművelődési Könyvtár bejáratánál található.

#### Vörös László (1848- 1925)

Középiskoláit Budapesten és Aradon, jogi tanulmányait Nagyváradon végezte. Ezután a közmunka és közlekedésügyi, ill. kereskedelemügyi minisztérium szolgálatába lépett. 1895-ben államtitkár és kormánypárti országgyűlési képviselő. Nevéhez fűződő főbb alkotások: a vasúti tisztiképző és a posta- és távirda tanfolyam magyarországi megszervezése. A közúti vasutak kormánybiztosaként nevéhez fűződik a fővárosi vasút villamosítása, valamint a földalatti vasút megépítése.

#### Weil Emil (1897-1954)

1897-ben itt látta meg a napvilágot községünk híres szülőtte dr. Weil Emil Kossuth- díjas egyetemi tanár, a magyar egészségügyi szervezés-tudomány megalapozója. Orvos volt és forradalmár; életét, egyéni sorsát e két hivatás egyként meghatározta. Már gyermekkorában alaposan megismerte azt a paraszti környezetet,

amelyben édesapja Weil Izsó (1865-1929) a gyógyító munkát végezte. Az "öreg doktor" a falu megbecsülését élvezte, haladó gondolkodásával, emberségével nagy hatással volt fiára, aki szintén az orvosi hivatást választotta.

Középiskolai tanulmányait a fővárosban fejezte be, Pécsen szerezte meg az orvosi diplomát. Ezután Budapesten a Zsidókórházban tevékenykedett, majd a csepeli kórház főorvos lett. Napi munkája mellett fontos küldetésének tekintette, hogy járja a peremkerületek munkásotthonát; s az adott lehetőségek között felvilágosítással, előadásokkal, orvosi tanácsokkal küzdjön a népbetegségek ellen. Már elismert orvos-röntgenológus volt, amikor megtalálta az utat a munkásmozgalomhoz. Politikai tevékenysége miatt (az illegális MKP-nak egyik vezetője volt) közel 10 évet ült Horthy börtöneiben.

Szűkebb szakterülete a röntgenológia volt. A II. világháború után kiemelkedő szerepet játszott Budapesten a járványelhárító munkában. Később irányításával történt a mozgó-, majd általános falusi orvosi hálózat megszervezése. 1945-től országgyűlési képviselő volt. 1951-től '53-ig hazánk washingtoni nagyköveteként működött. 1953-ban kormányunk megbízta az Orvostudományi Egyetem Egészségügyi Tanszékének megszervezésével, melynek professzora volt, 1954. november 2-án bekövetkezett haláláig. A Szabadság Érdemrenddel, a Magyar Köztársaság Érdemrend Középkeresztjével, majd a Köztársasági Elnök Elismerésének Ezüst Koszorújával is kitüntették. A Magyar Népköztársaság kormánya Kossuth-díjjal tüntette Emlékét őrző márványtábla az Egészségház belső folyosóján található.

Nagy Zoltán (1908-1994)

1908. november 16-án született a magyar művészettörténet jelentős egyénisége, dr. Nagy Zoltán. Középiskola tanulmányait Makón és Szegeden végezte, majd a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetemen doktorált 1934-ben. Doktori disszertációja: A magyar litográfia története, a maga korában a szaktudomány egyik nívója volt. Érdeklődése a reneszánsz kultúra felé fordult és tudományos ösztöndíjasként Olaszországban többször is folytatott ilyen irányú kutatásokat. 1934-38 között a Műemlékek Országos Bizottságánál teljesített szolgálatot. Részt vett az esztergomi, Árpád kori királyi palota maradványainak feltárási és helyreállítási munkálataiban. A feltárt reneszánsz kori freskókról magyar, francia és olasz nyelven több tanulmánya jelent meg.

Volt Teleki Pál miniszterelnökségi művészeti előadója, majd 4 évig az Eötvös Kollégium tanára. Ezt követően a szegedi Alföld Tudományos Intézet igazgató-helyettesévé nevezték ki. Politikai okokból 1951-ben állását elvesztve, Budapestre költözött s ott helyettesítő középiskolai és általános iskolai tanárként dolgozott. 1960-ban az esztergomi Balassi Bálint Múzeum igazgatójává nevezték ki. 1969-ben ment nyugdíjba, ám tudományos munkásságát lankadatlan szorgalommal tovább folytatta. Magyar, olasz és német nyelvű publikációinak, előadásainak sora tanúskodik erről.

A '90-es évek elején rendszeresen hazalátogatott, egyre több időt töltött a dombegyházi szülőház felújításával, rendbetételével. Ezt, valamint a még tervbe vett tudományos munkáit sajnos már nem tudta befejezni 1994-ben bekövetkezett halála miatt. Olaszországban élő művész - tanár lánya, Maya ápolja édesapja szellemi örökségét.

#### 4. Népművészet

Községünkkel kapcsolatban sokkalta inkább beszélhetünk a népművészeti értékek megteremtéséről, mintsem hagyományőrzésről. Az e fajta tevékenység már csak a község múltjából, jellegéből adódóan sem alakulhatott ki olyan markánsan, mint az ország más területein, pl. a Felvidéken, vagy a Dunántúl bizonyos régióiban. Kétségtelen, hogy az itt élő emberekben is megvolt, ill. ma is megvan az ehhez való hajlam, fogékonyság. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint a Művelődési Házban működő két amatőr népművészeti csoport: a Díszítőművészeti Szakkör és a Citerazenekar munkálkodása.

A *Díszítőművészeti Szakkör* a településünkön a legrégebb óta működő szakkör. 1952-ben alakult, Eszes Ilonka és Klárka tanítónők alapították meg. 1970-es évektől Bozó Mihályné vezetésével számtalan elismerésben részesültek. Jelenleg a szakkör vezetője dr. Illés Károlyné. Tevékenységük - különösen a '80-as évektől elejétől - fokozatosan fejlődik, szakmai berkekben számos jelentős sikert könyvelhetnek magukénak.

A településünket benépesítő dohánykertészek különböző helyekről verbuválódtak, magukkal hozva népdal-, ballada-, és mondakincsüket.

"Bartók, bár gyűjtött a 20. század elején megyénkben, sajnos községünkben már nem jutott el, így korabeli lejegyzett dallammal nem rendelkezünk. A szójhagyomány útján fennmaradt dallamokból azonban egyértelműen megállapítható: döntő többségük az újabb stílusúakhoz tartozik."<sup>26</sup> Dombegyházán népzeneét már a századelőn is elsősorban citerán játszották. A népdalkultúrát ápoló, napjainkban működő *citerazenekar* az országos népzenei

minősítőkön két-két alkalommal bronz, ill. ezüst fokozatot ért el. A több mint másfél évtizede működő együttes további sikerre törekszik. Jó volna, ha több fiatal követné az idősebbek példáját, s ezt a szép hagyományt nemzedékek örökíthetnék át egymásnak még sok-sok évig.

### **V. Befejező gondolatok**

Bízom benne, hogy sikerült átfogó képet nyújtanom szűkebb hazám életéről. Izgalmas feladat és kihívás volt számomra a helytörténeti kutatás, melynek segítségével megismerhettem szülőfalum múltját. A különböző korszakokban barangolva számos érdekességet fedeztem fel.

Az őstörténettől kezdve, a történelmi traumákon keresztül, értékeinket megemlítve jutottam el napjainkig. Bebizonyosodott, hogy lakóhelyünk a legrégebb időktől kezdve lakott hely volt. Beigazolódott településünk kitartása, hisz a többszöri pusztulás után újból, s újból felépülve, küzdött a fennmaradásért. E kulturálisan elszigetelt községben országosan ismert és elismert emberek születtek ill. éltek, akiknek nem felejtethünk. Értékeink megbecsülése, újrafelfedezése kötelességünk.

Befejezésképpen Gerendeli György szavait idézem, ki sokat fáradozik azért, hogy településünk neve fennmaradjon az idők emlékezetéig:

"A múlt ismerete és bevallása nélkül aligha lehet elfogadható jövőképe egy népnek vagy akár egy települési közösségnek."<sup>27</sup>

## VI. Irodalomjegyzék

1. Bakó Ágnes (szerk.): Forradalmár elődeink  
Budapest, 1970
2. Balogh György (szerk.): Dombegyházi mozaikok  
Helytörténeti és Honismereti Bázis Munkaközössége,  
Mezőkovácsháza, 1983
3. Balogh György: Szűkebb hazánkról. A mezőkovácsházi járás a szépirodalomban  
Helytörténeti és Honismereti Bázis Munkaközössége,  
Mezőkovácsháza, 1976
4. Borovszky Samu: Csanád vármegye története 1715-ig  
A vármegye általános története (1. kötet)  
A Magyar Tudományos Akadémia kiadása, Budapest, 1896
5. Borovszky Samu: Csanád vármegye története 1715-ig  
A vármegye részletes története (2. kötet)  
A Magyar Tudományos Akadémia kiadása, Budapest, 1897
6. Csipes Antal: Békés megye a XVI. században  
Kiadja a Békés megyei Tanács V.B. Művelődési Osztálya,  
Békéscsaba, 1976
7. Diósszilágyi Sámuel: Hollósy Kornélia élete és művészete  
A Makói Múzeum Füzetei  
Makó, 1984
8. Dombegyházi híradó - A nagyközségi önkormányzat időszakos lapja  
IX. évfolyam, 2. szám
9. Elek László: Művelődés, irodalom Békés megyében I.  
(A XVI. századtól a XIX. század derekáig)  
A Békés Megyei Múzeumok Közleményei 9.  
Békéscsaba, 1985
10. Francz Vilmos: A népművelés negyedszázada a mezőkovácsházi járásban  
Debrecen, 1974
11. Gerendeli György (szerk.): A Dombegyházi Általános Iskola millenniumi  
évkönyve  
Dombegyház, 2000
12. Gerendeli György (szerk.): Dombegyházi helytörténeti szöveggyűjtemény  
Kiadja: Dombegyház Nagyközségi Önkormányzat, 1994
13. Gerendeli György - Takács Lajos: A Művelődési Ház amatőr zenei együttesei

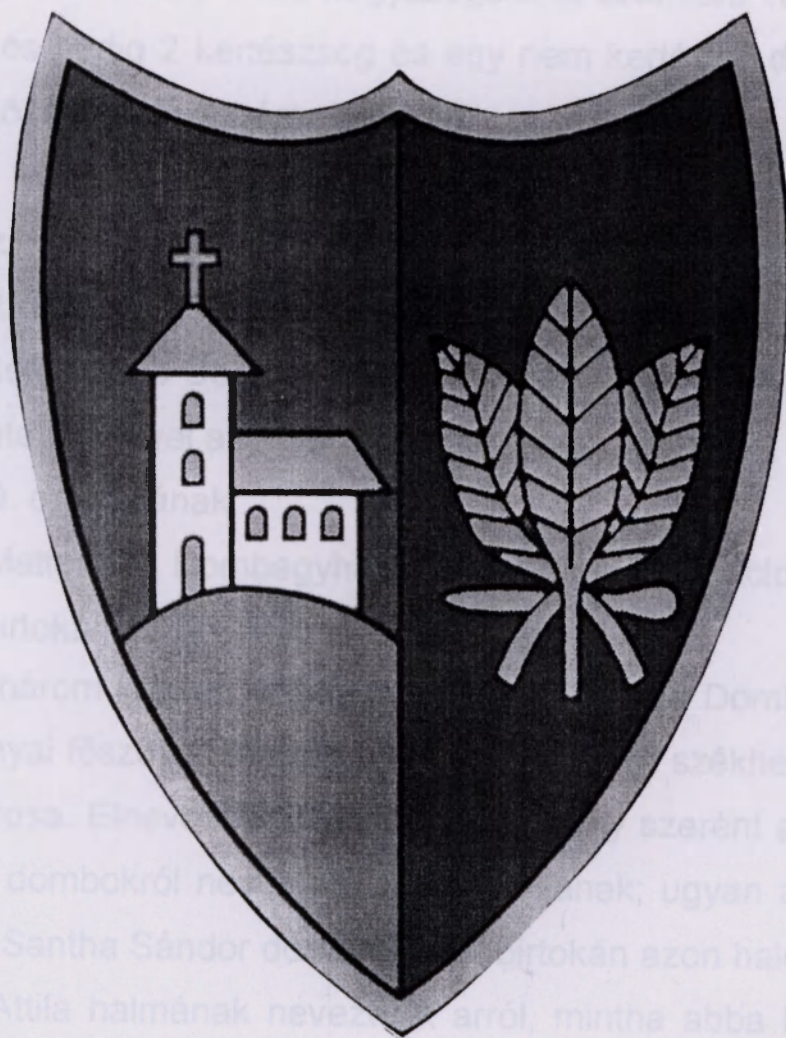
- Dombegyház, 1997
14. Höhn József: A Viharsarok településviszonyai és első mozgalmainak sajtó-visszhangja  
Kiadja: A TIT Békés megyei Szervezete, Békéscsaba, 1966
  15. dr. Joó Imre: Csanád - Arad - Torontál vármegyék 10 évi népmozgalmi adatai  
Kiadja Csanád vármegye közönsége, Makó, 1931
  16. Ketskeméty Károly: A négy gebétől a kormánykitüntetésig. Nyilatkozatok és adatok a Dombegyházi Petőfi Mtsz 14 éves történetéről  
Dombegyház, Gépirat
  17. Ketskeméty Károly: Balsaráti Vitus János  
Dombegyház, 1961, Gépirat
  18. T. Kiss Tamás: Metszetek Dombegyház múltjából és jelenéből  
Dombegyház, 1989
  19. Körmenyi János: Adatok a Csanád megyei dohánykertész községek történetéhez 1848/49-ben  
Békési Élet - Közművelődési és tudományos folyóirat, VIII. évfolyam, 1973/2. szám
  20. Kőváry E. Péter: Barázdákba írt történelem  
Dokumentumok és vallomások a dombegyházi Petőfi Tsz-ben egyesült termelőszövetkezetek negyedszázadáról  
Békéscsaba, 1974
  21. Kőváry E. Péter (szerk.): Magyarország megyei kézikönyvei. Békés megye kézikönyve  
Oktinfó - Szeged Bt. - Ceba Kiadó, 1999
  22. Kristó Gyula: Békés megye a honfoglalástól a törökvilág végéig  
Nyolcszáz esztendő a források tükrében  
Békéscsaba, 1981
  23. dr. Maday Pál: Békés megye városainak és községeinek története  
Kiadja Békés megye Tanácsa V.B., Békéscsaba, 1960
  24. Papp Tibor: Húszéves a dombegyházi Állami Gazdaság  
Szegedi Nyomda, 1970
  25. Radnai Mikes: A dombegyházi Attila-hagyomány új megvilágításban  
Békéscsaba, 1981
  26. Szabó Ferenc: Dologház Gyulán 1817-1846. Békés megye helységeinek utcanevei a múlt század közepén  
A Gyula Erkel Ferenc Múzeum Kiadványai, Gyula, 1961

27. Szelekovszky László: Békés megye kunhalmi  
Békéscsaba, 1999
28. Szelekovszky László: Dombegyház kunhalmi  
Békéscsaba, 1996
29. Tóth Ferenc: Hollósy Kornélia és Dombegyház  
Békési Élet - Közművelődési és tudományos folyóirat, XIII. évfolyam  
1978/ 4. szám
30. Virágh Ferenc: Török hódoltság Gyula térségében  
Kiadja a Békés megyei Lapkiadó Vállalt, Békéscsaba, 1960
1. ...  
2. ...  
3. ...  
4. ...  
5. ...  
6. dr. Kádai Pál: Békés megye varosainak és községeinek története  
Kiadja Békés megye Tanácsa V. B., Békéscsaba, 1990. 142 p.
7. Kövér E. Péter (szerk.): Magyarország megyei kézikönyvei. Békés me-  
gye kézikönyve. Oktató - Szeged Bt. - Gepa kiadó, 1999. 566 p.
8. Jónh József: A Viharsarkok településviszonyai és első mozgalmairak  
sajtóvilághanga. Kiadja: A TIT Békés megyei Szervezete, Békéscsaba,  
1996. 10 p.
9. Balogh György (szerk.): Dombegyházi mozaikok. Helytörténelmi és Honis-  
mireti Bázis Munkaközössége, Műző-évkönyv, 1983. 8. p.
10. T. Kiss Tamás i.m.: 22. p.
11. Kövér E. Péter i.m.: 567. p.
12. T. Kiss Tamás i.m.: 26. p.
13. Dombegyházi Híradó - A Nagyközség Önkormányzat időszakos lapja, IX.  
évfolyam, 2. szám 4. p.
14. T. Kiss Tamás i.m.: 30. p.
15. T. Kiss Tamás i.m.: 39. p.
16. T. Kiss Tamás i.m.: 50. p.
17. Papp Tibor: Husz éves a dombegyházi Állami Gazdaság. Szegedi Nyom-  
da, 1970. 22. p.
18. T. Kiss Tamás i.m.: 86. p.
19. Gerendell György: A Dombegyházi Általános Iskola millenniumi évköny-  
ve, Dombegyház, 2000. 5. p.
20. T. Kiss Tamás i.m.: 9. p.
21. Szelekovszky László: Békés megye kunhalmi, Békéscsaba, 1999. 7. p.
22. Balogh György i.m.: 2. p.
23. Gerendell György: Dombegyházi helytörténelmi szöveggyűjtemény, Domb-  
egyház, 1994. 73. p.
24. Katakaméty Károly: Balzsám Vitéz János  
Dombegyház, 1981. Gépíró, 4. p.
25. Gerendell György: Dombegyházi helytörténelmi szöveggyűjtemény, Domb-  
egyház, 1994. 106. p.
26. Gerendell György - Takács Lajos: A Művelődési Ház amatőr zenei  
együttese, Dombegyház, 1987. 9. p.
27. Gerendell György: Dombegyházi helytörténelmi szöveggyűjtemény, Domb-  
egyház, 1994. 3. p.

## VII. Jegyzetek

1. Gerendeli György: Dombegyházi helytörténeti szöveggyűjtemény Dombegyház, 1994. 5. p.
2. Gerendeli György i.m.: 14. p.
3. T. Kiss Tamás: Metszetek Dombegyház múltjából és jelenéből Dombegyház, 1989. 10. p.
4. Borovszky Samu: Csanád vármegye története 1715-ig. A vármegye részletes története, A Magyar Tudományos Akadémia kiadása, Budapest, 1897. 143. p.
5. Borovszky Samu: Csanád vármegye története 1715-ig. A vármegye általános története, A Magyar Tudományos Akadémia kiadása, Budapest, 1896. 244. p.
6. dr. Maday Pál: Békés megye városainak és községeinek története Kiadja Békés megye Tanácsa V.B., Békéscsaba, 1960. 142. p.
7. Kőváry E. Péter (szerk.): Magyarország megyei kézikönyvei. Békés megye kézikönyve. Oktinfó - Szeged Bt. - Cebe Kiadó, 1999. 566. p.
8. Höhn József: A Viharsarok településviszonyai és első mozgalmainak sajtóvisszhangja. Kiadja: A TIT Békés megyei Szervezete, Békéscsaba, 1966. 10. p.
9. Balogh György (szerk.): Dombegyházi mozaikok. Helytörténeti és Honismereti Bázis Munkaközössége, Mezőkovácsháza, 1983. 8. p.
10. T. Kiss Tamás i.m.: 22. p.
11. Kőváry E. Péter i.m.: 567. p.
12. T. Kiss Tamás i.m.: 26. p.
13. Dombegyházi híradó - A Nagyközségi Önkormányzat időszakos lapja, IX. évfolyam, 2. szám 4. p.
14. T. Kiss Tamás i.m.: 30. p.
15. T. Kiss Tamás i.m.: 39. p.
16. T. Kiss Tamás i.m.: 50. p.
17. Papp Tibor: Húszéves a dombegyházi Állami Gazdaság, Szegedi Nyomda, 1970. 22. p.
18. T. Kiss Tamás i.m.: 86. p.
19. Gerendeli György: A Dombegyházi Általános Iskola millenniumi évkönyve, Dombegyház, 2000. 5. p.
20. T. Kiss Tamás i.m.: 9. p.
21. Szelekovszky László: Békés megye kunhalmi, Békéscsaba, 1999. 7. p.
22. Balogh György i.m.: 2. p.
23. Gerendeli György: Dombegyházi helytörténeti szöveggyűjtemény, Dombegyház, 1994. 73. p.
24. Ketskemély Károly: Balsaráti Vitus János Dombegyház, 1961. Gépirat, 4. p.
25. Gerendeli György: Dombegyházi helytörténeti szöveggyűjtemény, Dombegyház, 1994. 106. p.
26. Gerendeli György - Takács Lajos: A Művelődési Ház amatőr zenei együttese, Dombegyház, 1997. 9. p.
27. Gerendeli György: Dombegyházi helytörténeti szöveggyűjtemény, Dombegyház, 1994. 3. p.

1 sz. melléklet



Dombegyház nagyközség címere

Kelt M.d egyházán május 4. 1864.

Malomi János  
jegyző

Gémes Pál  
bíró

## 2. sz. melléklet

*A dombegyházi puszta*

Fekszik Csanád megyének keleti érszén, foglal magában mintegy 18000 hold földet, 1100 négyszögölénél számítva van rajta 3 község és pedig 2 kertészség és egy nem kertész - de mind a három község haszonbéres, jelesül:

1 ik Mar. D. Egyháza, mely 1818-ba telepítettett a Mlgos Marczibanyi család birtokán, s mivel az évben született a családban Lívius nevű fia, ezért népies elnevezése Lévés.

2 ik Reformatus Dombegyháza, mely a Nyéky család birtokán telepítettett; s mivel az egész község mind reformatus, elneveztetett Ref. D. egyházának.

3 ik Mattenclo Dombegyháza, mely báró Mattenclo Dombegyházi birtokán 1859-ik évben telepítettett.

Ezen három község, valamint az egész puszta Dombegyházán a Battonyai főszolgabírói járásba esik, melynek székhelye Battonya m. városa. Elnevezését vette a hagyomány szerént a sok halomról és dombokról neveztetik D. egyházának; ugyan a szerént találtaik Santha Sándor dombegyházi birtokán azon halom keletnek; mely Attila halmának neveztetik arról, mintha abba lett volna az eltemetve; temérdek ásások is látszanak rajta, azonban Attila koporsója meg nem találtatott.

Kelt M.d.egyházán május 4. 1864.

Malomi János

jegyző

Gémes Pál

bíró

## 3. sz. melléklet

*A dohány szó eredete*  
(népmonda)

Régebb időben még a dohányt nem úgy hívták, hogy dohány, hanem levél. Egyszer egy ördög, amint megy, összetalálkozik egy emberrel, akit Dohnak hívtak. Amint együtt utaztak, azt mondja az ember:

" - Hallod, pajtás, csináljunk pipát, pipázzunk!"

" - Helyes - mondja az ördög - nálam van levél."

Addig mentek míg egyszer találtak pipának való görbe fát, szépen kifaragták a pipának, tüzes dróttal kisütötték a makját és a szárát, a tűszekrényét pedig bicskával kivájták. Mikor készen volt, azt mondja az ördög:

" - Nesze, pajtás! Levél, meg van vágva, csak gyújts rá!"

Doh rágyújtott, szívta és elszédült a levéltől. Akkorában odajött egy másik ördög is, kérdezi:

" - Mit csináltok, pajtás?"

Elmondták, hogy milyen jól sikerült a pipacsinálás, a pipázás, azt mondja az ördög a másíknak:

" - Nézd csak pajtás! Doh hány a levéltől!"

Ebből ered a dohány, hogy Doh hány a levéltől.



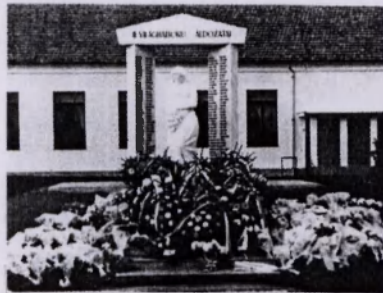
Községháza



Római katolikus templom



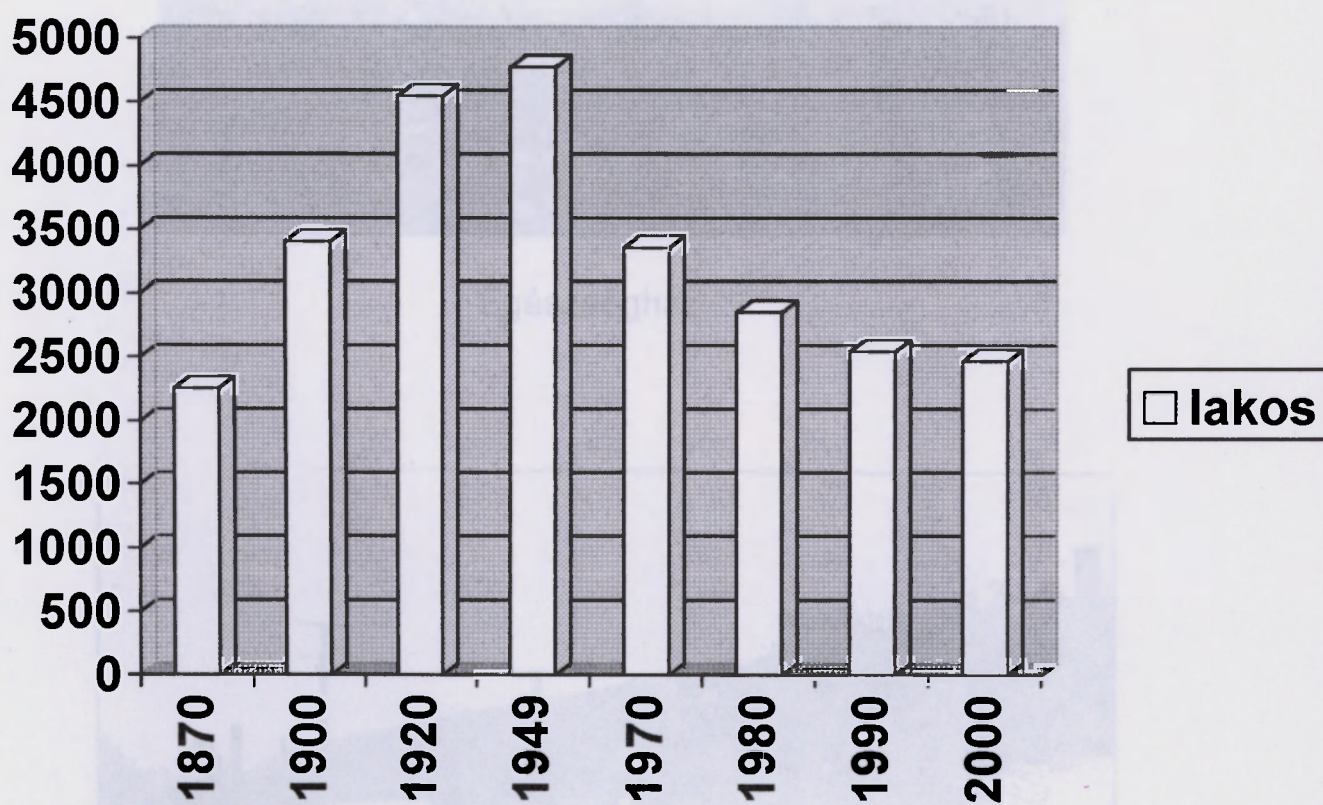
I. világháborús emlékmű



II. világháborús emlékmű

## 5. sz. melléklet

## Településünk lélekszámának alakulása



6 sz. melléklet



Egészségház



Általános iskola





